

Cevziyye, Kütübî, Ebû'l-Mehâsin el-Hüsey-nî, Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Receb, İbnü'l-Cezerî, Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe, Şehâbeddin İbn Arabşah ve Bedreddin İbn Kâdî Şühbe, Dimaşkı nisbesiyle tanınan meşhur âlimlerden bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 156-206; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I-XI, bk. İndeks; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), bk. İndeks; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), I-IV, tür.yer.; İbn Cübeyr, *er-Rihle* (nşr. W. Wright – M. J. de Goeje), Leiden 1907, s. 260-303; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), II, 463-470; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I-XIII, bk. İndeks; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravza'teyn* (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), Beyrut 1418/1997, I-V, bk. İndeks; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezire* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Dimaşk 1375/1956; İbn Vâsil, *Müferricü'l-kürûb*, I-V, tür.yer.; İbn Abdülhâdî, *Fezâ'ilü's-Şâm* (nşr. Mecdî Fethî es-Seyyid), Tanta 1408/1988; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 84-110; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, IV, 94-120; ayrıca bk. İndeks; Makrîzî, *es-Sülûk* (Ziyâde), I-II, tür.yer.; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* (nşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1413/1992, I-XVI, tür.yer.; Şemseddin İbn Tolun, *İ'lâmu'l-verâ* (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dimaşk 1984, tür.yer.; a.mlf., *Müfâkehethü'l-hillân fî havâdisi'z-zamân* (nşr. Halîl Mansûr), Beyrut 1998; Nuaymî, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I-II; a.mlf., *Dürü'l-Kur'ân fî Dimaşk* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1982; M. İzzeddin b. Hüseyin Arabî ed-Dimaşkî, *er-Ravzatü'l-behiyye fî fezâ'ilü Dimaşk el-Mahmiyye* (nşr. Selâhaddin Halîl Müsüllî), Dimaşk 1421/2000; E. H. Gillet, *Ancient Cities and Empires*, Philadelphia 1867, s. 237; K. Wulzinger – C. Watzinger, *Damaskus*, Berlin 1921-24, I-II; N. A. Zia-deh, *Urban Life in Syria under the Early Mam-luks*, Beirut 1953; a.mlf., *Dimaşk fî 'aşri'l-Memâlik*, Beyrut 1966; a.mlf., "The Administration of Bilad al-Sham from the Byzantines to the Early Arabs", *MUSJ*, L/2 (1984), s. 787-812; I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge 1967, bk. İndeks; E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, tür.yer.; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, Albany 1977; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978; a.mlf., *Dimaşk Atabegliği (Togteginliler)*, İstanbul 1985; F. McGraw Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, s. 91-155; W. T. Pitard, *Ancient Damascus*, Cambridge 1982; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, tür.yer.; a.mlf., "The Towns of Bilad al-Sham and the Arab Conquest", *Proceedings of the Symposium on the Bilad al-Sham during the Byzantine Period* (ed. M. Adnan Bakhit – M. Asfour), Amman 1986, II, 88-99; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, bk. İndeks; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, bk. İndeks; Ekrem Hasan el-Ulebi, *Hıtafu Dimaşk*, Dimaşk 1410/1989; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, İstanbul 1990, s. 393-401; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Mem-lûkler*, İstanbul 1991, s. 65, 124, 148, 193, 194, 216, 229, 232; Abdülkâdir er-Reyhâvî, *Dimaşk, türâşühâ ve me'âlimühe't-târîhiyye*, Dimaşk

1996; Ahmed İbîş – Kuteybe eş-Şihâbî, *Dimaşk eş-Şâm fî nuşûsi'r-rahhâlin ve'l-coğrafiyyîn ve'l-büldâniyyîne'l-'Arab ve'l-müslimîn*, Dimaşk 1998, I; Kuteybe eş-Şihâbî, *Mu'cemü Dimaşk et-târîhi*, Dimaşk 1999, I-III; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1999, tür.yer.; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, bk. İndeks; Hasan Zekî es-Savvâf, *Dimaşk akde-mü 'âşimetin fî'l-âlem*, Dimaşk 2004; R. Burns, *A History of Damascus*, London 2005; Ahmed M. el-Ütânî, *Dimaşk fî'l-'aşri'l-Eyyûbî*, Dimaşk 2007; R. Hartmann, "Şam", *İA*, XI, 298-305; N. Elisséeff, "Dimashk", *El²* (Ing.), II, 277-286.

CENGİZ TÖMAR

Osmanlı Dönemi. Dimaşk (Şam) şehri Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı idaresi altına alındı. Şehrin dışında Mastaba denilen yerde karargâh kuran padişah kadıların, müftülerin ve diğer ileri gelenlerin itaatlerini kabul etti. 6 Ramazan 922'de (3 Ekim 1516) Şam'a girdi ve ilk cuma namazını kıldığı Emeviyye Camii'nde Şâfiî kadısı imam Velîyüddin Ferfûr tarafından "el-melikü'l-muzaffer hâdimü'l-Haremeyni's-şerîfeyn" unvanıyla anıldı. Ramazanın on beşinde (12 Ekim) Şam camii ve medreselerinde hediyeler ve para dağıtıldı. İki buçuk ay kadar kaldığı Şam'da idareyi tanzim etti, ayrıca itaatsizliği görülen bazı bedevî kabilelerine karşı askerî harekât düzenletti. Mısır seferinin ardından 21 Ramazan 923'te (7 Ekim 1517) tekrar Şam'a geldi. Şehrin dinî kimliğinde bugün de önemini koruyan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin mezarının bulunduğu yerde cami, türbe, imarethâne ve zâviyeden oluşan küçük bir külliye yapıldı ve kısa sürede tamamlanması için inşaatıyla yakından ilgilendi, vakıflar tahsis etti. Şam'da toplanan hacıların ve surre alayının Hicaz'a gidişleriyle ilgili güvenlik tedbirlerine nezaret etti. Camii inşaatının tamamlanmasından ve Memlûk döneminin son nâibi Canbirdi Gazâlî'yi Şam beylerbeyiliğine getirdikten kısa bir süre sonra İstanbul'a dönmek için şehirden ayrıldı (22 Şubat 1518).

Ekim 1520'de Şam önemli bir isyana sahne oldu. Şam Beylerbeyi Canbirdi Gazâlî, Yavuz Sultan Selim'in vefatını fırsat bilerek isyan etti ve özellikle Memlûk beylerinin desteğini alıp Şam'da hâkimiyeti ele geçirdi. Adına hutbe okutup para bastırarak Emeviyye Camii'nde "el-melikü'l-eşref" unvanıyla bağımsızlığını ilân etti. Ancak ulemânın, esnafın ve meşâyihin desteğini sağlayamadı. Canbirdi Gazâlî Şah İsmâil, Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey, Ramazanoğlu Pîri Bey ve Mısır Valisi Hayır Bey'e elçiler göndererek kendi safında yer alma-

larını temin etmeye çalışırken Ferhad Paşa kumandasında Şam'a ilerleyen Osmanlı ordusu 1521 Ocak ayının son günlerinde isyanı bastırdı. Yeni beylerbeyi Ayas Paşa da şubat sonunda görevine başladı.

Şam'ın içinde bulunduğu bölgenin Osmanlı dönemi idarî taksimatındaki durumu zaman zaman değişmiş olmakla birlikte şehir Osmanlı devri boyunca bölgenin idarî, askerî, ilmî, kültürel ve ticarî merkezi olma özelliğini sürdürdü. Bu konumu dolayısıyla Şam nüfusunun önemli bir kesimini görevliler oluşturmaktaydı. Mülki ve askerî açıdan doğrudan İstanbul'a bağlı kalan Şam dinî ve adlî teşkilâtlanmada Hanefî mezhebi merkezli bir yapıya geçirdi. Gazâlî isyanının ardından şehre gönderilen mülki ve askerî yöneticilerin üst düzey sivil ve askerî erkân arasından seçilmesine özen gösterildi. Bu sebeple Şam valileri içinde sadâret görevinde bulunmuş çok sayıda isme rastlamak mümkündür. Bunun yanı sıra şehrin kimliğini derinden etkileyecek önemli imar faaliyetleri gerçekleştirildi. Selimiye Camii ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1554-1559 yıllarında Memlûk dönemine ait Kasrû'l-ablak harabeleri civarında Mimar Sinan'a inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi, sadece Osmanlı mimarı üslûbunun önde gelen temsilcileri değil aynı zamanda Emeviyye Camii'nden sonra şehrin en önemli dinî merkezleri haline geldi. Lala Mustafa Paşa, Murad Paşa ve Derviş Paşa gibi güçlü Osmanlı beylerbeylerinin de camiler, medreseler, hanlar ve kervansaraylar yaptırmaları Şam'a olan ilgiyi daha da arttırdı. Söz konusu külliye ve yapıları destekleyen zengin vakıfların kurulması buranın hızla bir Osmanlı şehrine dönüşmesine zemin hazırladı. 930'da (1524) Bâbü'lberd ve Hârûniye çevresini etkileyen büyük yangının tahrip ettiği yerlerde ticaret merkezleri kuruldu ve sur dışında inşa edilen Süleymaniye Çarşısı'nın yanı sıra sur içinde yer alan Sipâhiyye Çarşısı, İpek Çarşısı, Gümrük Hanı ve Murâdiye Hanı gibi XVI. yüzyılın ikinci yarısında güçlü beylerbeyiler tarafından inşa edilen yapılar şehrin ticarî hayatını belirgin bir şekilde canlandırdı. Bu imar hareketlerine ve istikrarın sağlanmasına paralel olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Afrika, Mısır, Halep ve Anadolu başta olmak üzere birçok yerden Şam'a göçler oldu ve nüfusu arttı (Bakhit, s. 54, 115-118).

XVI. asrın son yıllarından itibaren uzun süre devam eden savaşlar ve XVII. asrın ilk yıllarındaki iç isyanlar şehri olumsuz yönde etkiledi. Bunların arasında özellikle

Azmâdeler'in günümüzde müze olarak kullanılan sarayından bir görünüş

bölgenin güvenliğini derinden sarsan Canbolatoğlu isyanı öne çıktı. Cemâziyelevvel 1015'te (Eylül 1606) Şam'ı muhasara altına alan Canbolatoğlu Ali şehrin kenar mahallelerini yağmalattı. Şam kadısı aracılığı ile büyük miktarda altın teslim edilmesinin ardından şehrin muhasarası kaldırıldı; ancak Kuyucu Murad Paşa'nın Ekim 1607'de isyanı bastırmasına kadar bölge Canbolatoğlu Ali'ye tâbi kaldı. Bu asrın Şam açısından olumsuz diğer bir özelliği de Osmanlı Devleti'nin mâruz kaldığı ciddi sıkıntıların mülkî idarede yol açtığı büyük istikrarsızlıktır. Bunun en belirgin işareti 1600-1652 yılları arasında Şam'a kırk yedi vali tayin edilmesi ve bunların görev sürelerinin dört gün ile altı yıl arasında değişmesidir (Çakar, I/2 [2003], s. 53-55).

İstanbul'da benzer bir istikrarsızlığı sona erdirmek üzere Eylül 1657'de sadârette tayin edilen Köprülü Mehmed Paşa'nın yönetimine karşı 1068'de (1658) bir ayaklanma başlatan Halep Valisi Abaza Hasan Paşa'ya Şam Valisi Tayyazâde Ahmed Paşa'nın destek vermesi şehirde yeni gelişmelere sebep oldu. Abaza Hasan isyanı bastırılarak yerli kulu adı verilen askerlerden isyanı destekleyenler azledildi, diğer yerliler ise Şam Kalesi muhafızlığından çıkarıldı. İstanbul'dan gönderilen yeniçeriler bu tarihten itibaren kale dahil bütün şehrin güvenliğinden sorumlu tutulurken "yerliye" adı verilen askerler hac güzergâhındaki kalelerde görevlendirilerek şehirden uzaklaştırıldı. Böylece isyan sonrasında şehrin güvenlik güçleri yeniden düzenlendi ve Şam'da yerli askerî erkânın giderek artan siyasal ve ekonomik gücü kırılmaya çalışıldı. Bu iki askerî kesim arasındaki gerginlik 1826'da yeniçeriliğin ilgasına kadar devam etti ve aralıklarla şehrin yönetimi etkileyecek boyuta ulaştı.

Şam, XVIII. yüzyılda uzun süredir ulaşamadığı yönetimde istikrara ve buna bağlı olarak ciddi imar yatırımlarına kavuştu. Uzun müddet görevde kalan beylerbeyile-

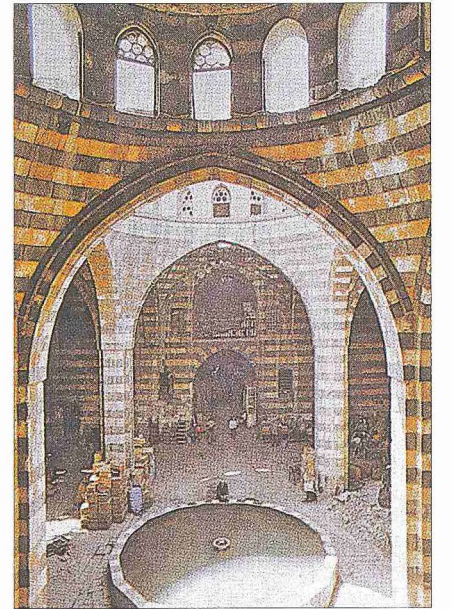
rin ilki olan Nasuh Paşa zamanından (1708-1714) itibaren hac emirliği vazifesi de sancak beylerinden alınıp beylerbeyine verildi. Nisan-Mayıs 1724'te Beylerbeyi Osman Paşa'nın Sayda'da bulunduğu sırada Şam'ın Sâlihiye semtinde başlayan isyan diğer mahallelere de yayıldı. İsyanla ilgili soruşturma sonucunda devlet otoritesini yeniden sağlamak üzere İsmâil Paşa el-Azm, Şam beylerbeyiliğine tayin edildi. Böylece Şam'da uzun süre devam edecek olan Azmâdeler dönemi başladı. İstikrarla gelen ekonomik canlanmayı politik güçle birleştiren Azmâdeler birçok medrese, köşk ve han yaptırmış olmakla birlikte 1743-1757 yılları arasında beylerbeyilik yapan Esad Paşa, Şam'da bugüne ulaşan eserleriyle öne çıkar. Esad Paşa, beylerbeyiliği döneminde özellikle Şam'ın ticarî hayatının canlanmasından faydalanarak servetini belirgin şekilde arttırdı. 1750-1751'de bugün Azm Sarayı adıyla müze olarak kullanılan köşkü ve 1752-1753'te Şam'ın en büyük hanını inşa ettirdi. Azm Sarayı, Şam'da görev yapan Osmanlı beylerbeyileri / valileri tarafından yaptırılan ve günümüze ulaşan en ihtişamlı sivil mimarî eseridir.

XVIII. yüzyılda Şam yönetiminin mâruz kaldığı en önemli sıkıntılardan biri, 1757 yılına ait surre alayının bedevî saldırısına uğraması ve binlerce hacı adayının hayatını kaybetmesidir. İkincisi uzun süre devam eden istikrar, ticarî ve ekonomik canlanmanın ardından Ekim ve Kasım 1759'da meydana gelen şiddetli depremlerde Şam şehrinin ağır tahribata uğramasıdır. Bu depremde birçok binanın yıkılması yanında Emeviyye Camii de önemli ölçüde hasar gördü ve şehirde salgın hastalıklar baş gösterdi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şam'ı derinden etkileyen diğer bir olay ise Mısır Valisi Bulutkapan Ali Bey'e tâbi Ebüzzeheb Mehmed kumandasındaki birliklerin Haziran 1771'de şehri işgal etmesidir. Osmanlı yönetiminin ve askerî birliklerin 1768'den bu yana sürmekte olan

Osmanlı-Rus savaşı ile meşgul olmalarından faydalanıp şehri işgal etmeye niyetlenen Ebüzzeheb, Beylerbeyi Osman Paşa'ya gönderdiği mektupta Ali Bey tarafından Şam beylerbeyiliğine tayin edildiğini belirterek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Haziranın ilk haftasında meydana gelen çatışmalarda Mîdân ve Kubaybât mahallelerinde önemli tahribat oldu. Bu arada Osman Paşa ile direnişte önemli rol oynayan bazı ileri gelenlerin şehri terkmesi üzerine kapıkulu askerlerinin savunduğu kale hariç şehir teslim oldu (8 Haziran 1771). Kaleye yapılan top atışları yakında bulunan Emeviyye Camii'nde ciddi hasara yol açtı. Kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayan Ebüzzeheb Mehmed 18 Haziran 1771'de Şam'dan ayrıldı ve bundan bir hafta sonra şehir tekrar beylerbeyi Osman Paşa'nın yönetimine girdi.

Şam altmış yıl sonra benzer bir tahribata daha uğradı. 1820'lerde meydana gelen isyanlar, savaş ve reformların devlet gelirlerini azaltması neticesinde II. Mahmud'un vergileri arttırma kararı Şam'da ciddi olaylara yol açtı. Şam halkının yeni vergi yükünü kaldıramayacağını söyleyen Vali Rauf Paşa azledildi ve yeni kararı uygulamak için Şam'a tayin edilen Selim Paşa'ya karşı 16 Eylül 1831'de isyan başladı. Günlerce süren isyan sırasında şehir büyük zarar gördü. Kalede mahsur kalan Se-

XVIII. yüzyılın ortalarında inşa edilen Esad Paşa Hanı'nın içinden bir görünüş

lim Paşa da azledildi ve yerine Hacı Ali Paşa gönderildi. Bu arada Selim Paşa kale-den çıkarılarak bir konağa yerleştirildi. İs-yancılar 29 Ekim'de Selim Paşa'nın bulun-duğu konağı bastılar ve burayı yakıp ölü-müne sebep oldular. Bâbîâli Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın bölgeyle ilgili plan-ları olduğunu hesap ettiğinden Şam hal-kını daha fazla tedirgin etmemek amacı-yla Selim Paşa'nın sert muamelelerinin is-yana sebep olduğunu kabul edip kimse-nin cezalandırılmayacağını Şam halkına du-yurdu.

Aynı tarihlerde askerlikten kaçan Mısır-lılar'ın iade edilmediği gerekçesiyle Kava-lalı Mehmed Ali Paşa'nın ordusu güneyden Akkâ'ya doğru ilerlemekteydi. İbrâhim Pa-sa kumandasındaki Mısır ordusu, Haziran 1832'de Beylerbeyi Hacı Ali Paşa'nın şehri terketmesiyle Şam'ı direnişsiz ele geçir-di. II. Mahmud, Mayıs 1833'te Suriye'nin Mehmed Ali Paşa'nın yönetiminde kalma-sını kabul etti. Nûreddin Zengî dönemin-de kale civarında yaptırılan dârûladl dahil birçok tarihî bina yıkılarak idarî ve askerî hizmetler için yeni binalar yapıldı. Seyfed-din Tengiz tarafından inşa edilen dârûl-hadis askerî okula dönüştürüldü ve idare merkezi sur dışında Kanavât adlı mevki-de yaptırılan yeni konağa taşındı. 1840 yı-lı sonuna kadar İbrâhim Paşa yönetim-inde kalacak olan Şam daha sıkı bir idare-ye, zorunlu askerlik ve daha da önemli-si ipek gibi yaygın olan ürünlere uygulanan tekel sistemine ve daha fazla vergiye mâ-ruz kaldı. Yabancı konsoloslukların açılma-sı, misyonerlik faaliyetlerinin serbest bı-rakılması ve nihayet müslüman-hristiyan eşitliği ilkesinin uygulanması Şam müslü-manlarını ciddi şekilde rahatsız etti.

1841'de tekrar Osmanlı merkezî yö-ne-timine tâbi olan Şam'da İbrâhim Paşa ta-rafından başlatılan müslüman-gayri müs-lim eşitliği politikasının Tanzimat ve İsla-

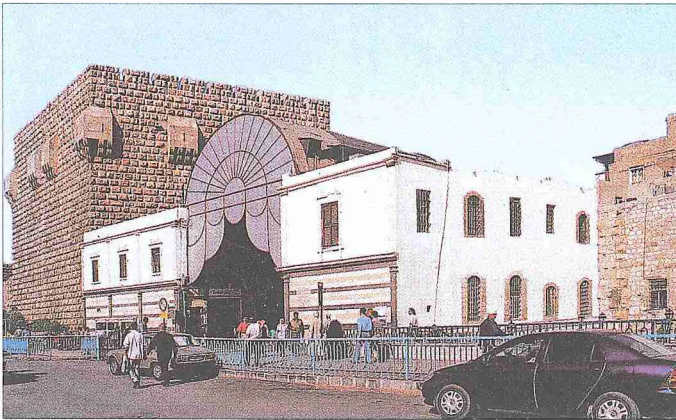
hat fermanlarıyla teyit edilmesi müslü-manların rahatsızlığını derinleştirdi. Bun-da, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Avrupa ile gelişen ticaretin giderek gayri müslimlerin ekonomik gücünü arttırması da rol oynadı. Bu şartlarda Mayıs 1860'ta Lübnan'da Dürziler'le Mârûniler arasında başlayan çatışmalar temmuzda Şam'a da sıçradı. Bir hafta kadar süren çatışmalar-da çoğunluğu Bâbütmâ semti hristiyan-larından olmak üzere yüzlerce kişi hayatı-nı kaybetti. Cezayir'in Fransa tarafından işgalinin ardından binlerce Cezayirli ile be-raber 1855'te Şam'a yerleşen Abdülkâdir el-Cezâirî ve diğer müslüman ileri gelen-lerin çabaları çatışmaların daha fazla uza-masını ve can kaybının artmasını engelle-miş görünmektedir. Fevkalâde yetkilerle bölgeye gönderilen Hâriciye Nâzırı Fuad Paşa, başta Fransa olmak üzere Avrupa devletlerinin doğrudan müdahalesini ön-lemek amacıyla sert tedbirler aldı. Olaylar-da sorumluluğu bulunduğu gerekçesiyle Vali Ahmed Paşa dahil 200 civarında kişi Ağustos-Eylül 1860'ta idam edildi, Şam ileri gelenlerinden bazıları sürgüne gön-derildi. Olaylar sebebiyle Şam'ı terketmek isteyen hristiyanlara engel olmak için tez-kiresiz ayrılmalarına izin verilmedi. Ayrıca daha önce ayrılanların dönüşünü sağlaya-cak tedbirler alındı, mağdur olanlara taz-minat ödendi, esnafın işini tekrar kurma-sı için maddî yardımda bulunuldu. Şam, Osmanlı yönetimi süresince benzer bir krizle bir daha karşılaşmadı; ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın olumsuz et-kileri belirgin şekilde burada da görüldü. Savaşın malî ve insanî yükünü üstlenen Şam savaş sonrasında binlerce mülteciye ev sahipliği yapmak durumunda kaldı. Şe-hirde bazı huzursuzluklar yaşandı. Ağus-tos 1880'de Suriye valiliğine tayin edilen Hamdi Paşa'nın uyguladığı sıkı tedbirler ve ileri gelenlerle gerçekleştirilen yakın iş bir-liği sayesinde Şam sakin bir döneme girdi.

Şam'ın
Merce
Meydanı'nda
tepesinde
Yıldız
Hamidiye
Camii'nin
maketinin
bulunduğu
anıt sütun

Osmanlı yönetiminin son devrinde önem-li yatırımlara kavuşan Şam, 1861'de Bey-rut ve 1863'te de Halep üzerinden telgraf hattıyla İstanbul'a bağlandı. İstanbul'u Şam üzerinden Mekke ile irtibatlandıran telgraf hattı anısına Merce Meydanı'na dikilen, çizi-mi saray mimarı Raymondo d'Aronco'ya ait olan, tepesinde Yıldız Hamidiye Camii maketi bulunan sütun Şam'daki önemli Osmanlı sembollerindendir. Şam demiryolu yatırımlarından da ciddi pay aldı. Şam-Müzeyrib hattı 1894'te, Şam-Beyrut hattı 1895'te, Şam-Hayfa hattı 1906'da ve böl-genin en uzun hattı olan Şam-Medine Hi-caz demiryolu 1908'de tamamlandı. 1907'-de 1442 sokak lambasıyla elektrikle kavuşan Şam'da aynı yıl hizmete giren elektrikli tramvay Sâlihiye, Merce Meydanı ve Aşa-ğı Mîdân mahallesi arasında yolcu taşıma-ya başladı. 1913 yılında Merce Meydanı'n-dan Cîsrüleybad ve Muhâcirîn mahallesi-ne giden ikinci hat yapıldı ve üçüncü hat Bâbütmâ'a kadar uzatıldı. Şam'a ilk uçak 1912'de indi (Burns, s. 257-258). 1880'ler-den itibaren açılan çok sayıda mektebin yanı sıra 1984'te Esed Kütüphanesi yapı-lıncaya kadar Suriye Millî Kütüphanesi ola-rak hizmet verecek olan Zâhiriyye Kütüp-hanesi (1881), Şam Hamidiye Gurebâ Has-tahanesi (1900), Mekteb-i Tıbbiyye-i Mül-kiyye (1903) ve 1910'lu yıllarda açılan Mek-teb-i Hukuk ile Şam bölgenin en gelişmiş eğitim kurumlarına kavuştu. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Midhat Paşa, Hamidi-ye, Büzûriye, Merdem Bek, Hârûniye ve Miskiye çarşıları gibi bugün de Şam'ın ti-carî hayatında önemini koruyan birçok çar-şı inşa edildi ya da yenilendi.

Şam, Osmanlı yönetiminde kaldığı süre-de belirgin bir büyümeye sahne oldu. Mem-lûk yönetiminin son döneminde giderek zayıflayan şehir XVI. yüzyılda yapılan önem-li yatırımlarla gelişme seyrine girdi. XVI. yüzyıla ait Osmanlı tahrir kayıtları şehrin iskânî ve fizikî taksimatı hakkında ayrıntılı bilgiler sağlar. Bu yüzyılda mahalle sayı-

Hamidiye
Çarşısı –
Şam /
Suriye

si otuz altı ile otuz dokuz arasında değişmekteydi. Ayrıca Hristiyanlar, Slavlar ve yahudiler ayrı gruplar halinde kaydedilmişti. Şehrin büyüklüğü XVI. yüzyıl başında 212 hektar iken XVIII. yüzyıl sonlarına doğru 313 hektara çıktı. Osmanlılar şehri teslim aldıklarında şehrin sur dışında kalan bölgesi yaklaşık 64 hektar iken özellikle güneyde Hicaz güzergâhı üzerinde Mîdân bölgesiyle batıda vali konağı civarında Kanavât bölgesi gibi yeni semtlerin gelişmesiyle XIX. yüzyılın ortalarında 183,5 hektara ulaştı (Raymond, s. 28, 139). 1880'lerden sonra şehrin büyüme hızı çok daha yüksek oldu ve bu dönemde şehrin alanı yaklaşık % 25 daha büyüdü. Nüfus yönünden de benzer bir gelişme görülmektedir. 1500'lerde 52.000 civarında olan şehir nüfusu 1800'e doğru yaklaşık 90.000 oldu (a.g.e., s. 28-29); 1303'te (1885-86) 111.851'e, 1316'da (1898-99) 143.221'e ve 1330'da (1912) 222.624'e yükseldi (McCarthy, s. 186).

Osmanlı döneminde Şam'a ayrı bir önem verilmesini sağlayan, şehrin dinî, sosyokültürel ve ticarî hayatında çok özel bir yeri olan ve her yıl ortalama üç ay şehrin hayatına canlılık katan olay surre alayları ve hac kervanları idi. Anadolu'dan, Kafkaslar'dan, Orta Asya ve İran'ın yanı sıra Irak ve Halep'ten gelen 20.000 ile 60.000 arasında hacı adayları ramazan ayını Şam'da geçirir ve dönüşte aynı şekilde Şam'da yer alan dinî mekânları ziyaret ettikten sonra ayrılırdı. Şam'da toplanan hacı adayları arasında önemli sayıda tüccar bulunması şehrin ticarî hayatına büyük bir canlılık kattı. Sadece şehirde değil Şam, Mekk'e ve Medine arasında hacıların güvenliğini sağlamak Şam beylerbeyinin en önemli görevleri arasındaydı. İstanbul'dan gönderilen surre alayının Şam'a girişi, Şam'dan ayrılışı ve hacdan sonra Şam'a dönüşü yılın en gösterişli merasimlerine vesile olurdu. 1864'ten önce Hama'dan, bu tarihten sonra deniz yoluyla gönderildiği için Beyrut'tan itibaren surre alayının güvenlik sorumluluğu Şam beylerbeyliği / valiliğine aitti. Hac kervanının Şam'a en önemli katkılarlarından biri de Hicaz demiryolu idi. Başlangıç istasyonu Şam'da bulunan demiryolunun 1900-1908 arasında devam eden inşası süresince şehir inşaat destek merkezi haline geldi. 1908-1913 arasında 1 milyona yakın yolcunun Hicaz demiryolunu kullandığı dikkate alınırsa bunun Şam'a önemli bir maddî katkı sağladığı tahmin edilebilir.

Şam, XIX. yüzyılın sonuna doğru II. Abdülhamid yönetimine karşı gelişen muhalefet hareketinin önemli merkezlerinden

biri oldu. Valilikte ve orduda görevli bazı memur ve subayların dışında Arap kültürünü canlandırmayı amaçlayan yeni tip ulemâ, selefler olarak adlandırılan ve önde gelen isimleri arasında Tâhir el-Cezâirî ile Cemâleddin el-Kâsımî'nin yer aldığı muhalif Araplar Şam'da etkili olmaya başladılar. Şam eşrafından Azmzâdeler ve Geylânîzâdeler de muhalefete destek verdiler. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet ilân edildiğinde vilâyet yönetimi birkaç günlük kararsızlığın ardından özellikle ordu ve mülkiyedeki Jön Türk taraftarlarının baskısıyla meşrutiyeti duyurdu. Şam'da bulunan siyasî sürgünler serbest bırakıldı ve şehirde yaklaşık iki ay süren kutlama ve gösteriler yapıldı. Ancak Şamlılar'ın İttihat ve Terakkî yönetimine muhalefeti gecikmedi. 1910'lu yıllarda erken Arap milliyetçiliğinin ve Osmanlı hükûmetine muhalefetin en önemli merkezlerinden biri yine Şam oldu. I. Dünya Savaşı sırasında Dördüncü Ordu kumandanı ve vali olarak Şam'da bulunan Cemal Paşa'nın, ayrılıkçı oldukları gerekçesiyle Ağustos 1915'te on bir ve Mayıs 1916'da yirmi bir Arap aydınını idam ettirmesi Şam halkı üzerinde derin izler bıraktı. Osmanlılar, dört yıl süren savaş şartlarının oluşturduğu zorluklara mâruz kalan Şam'dan Eylül 1918 sonunda çekildiler.

1918'den Günümüze Kadar. 1 Ekim 1918'de İngiliz ordusuna bağlı Avustralya birlikleri tarafından ele geçirilen Şam'da kısa süreli gerginlikler yaşandı. 1916 Şerîf Hüseyin isyanında yer alan ve çoğunluğu bedevîlerden oluşan Arap birliğinin kumandanı Şerîf Hüseyin'in oğlu Faysal'ın 3 Ekim 1918'de şehre gelmesiyle yeni bir zafer töreni yapıldı ve şehrin yabancılar değil Araplar tarafından ele geçirildiği görüntüsü verilmeye çalışıldı. İngiltere ile Fransa arasında varılan anlaşmalar gereği Fran-

sa Şam'ı ele geçirmek üzere hazırlıklar yaparken Faysal bağımsız bir yönetim kurma hevesiyle çalışıyordu. Bu çerçevede Mayıs 1919'da seçimler yapıldı, Aralıkta hükûmet kuruldu ve Mart 1920'de Faysal'ın krallığı altında başşehri Şam olan bağımsız Suriye Devleti ilân edildi. Nisan 1920'de San Remo Antlaşması'yla Fransa'nın manda yönetimine verilen Şam'da Fransa karşıtı gösteriler başladı. Fransızlar temmuzda Suriyeliler'i ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Şam'a girerek Faysal yönetimine son verdiler (25 Temmuz 1920).

Fransız manda yönetimi Şam'da boykotlar ve ayaklanmalar arasında ciddi sıkıntılarla başladı. Önceleri pasif direniş şeklinde görülen Fransız karşıtlığı Nisan 1922'de binlerce kişinin katıldığı ve günlerce süren sokak gösterilerine dönüştü. Başlangıçta özerk bölge olarak belirlenen Şam 1924'te Halep, Hama ve Humus ile birleştirilerek merkezi Şam olan yeni bir idarî yapı oluşturuldu. Temmuz 1925'te Cebelidürûz'da çıkan isyan Şam'a da sıçradı. Fransızlar şehri havadan ve karadan bombalayarak isyanı bastırmaya çalıştı. Şehrin en önemli çarşılarından Hamidiye, Midhat Paşa, Büzûriye ve çevresi büyük tahribata mâruz kaldı. Bâbülcâbiye, Kanavât, Bâbüssırce, Süveyka ve Mîdân mahallelerinde yüzlerce ev tamamen yıkıldı, binlercesi kullanılamaz hale geldi. Azm Sarayı ve Sinan Paşa Camii de bomba isabet eden eserlerdendi. Ayrıca Fransız yönetimini desteklemedikleri gerekçesiyle şehir eşrafından Kuvvetli, Bekri ve Rikâbî ailelerinin konakları yıkıldı. Büyük isyan adı verilen olaylarda en az 6000 kişinin öldürüldüğü ve 100.000 kişinin evsiz kaldığı belirtilmektedir (Khoury, Syria, s. 237). İsyan ancak 1927'de büyük askerî takviyelerle bastırılabilirdi.

XX. yüzyılın başına ait Şam Tren İstasyonu – Suriye

Şam, manda yönetimi boyunca Fransa'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesinde çok önemli bir merkez oldu. 20 Ocak 1936'da bağımsızlık mücadelesi önderlerinin bürolarının basılmasına ve Fahrî el-Bârûdî ile Seyfeddin el-Me'mûm gibi önemli isimlerin tutuklanmasına tepki olarak Şam sokaklarında Fransa karşıtı gösteriler başladı. Ertesi gün öğrencilerin de katıldığı göstericilerden birkaç kişinin öldürülmesiyle başlayan ayaklanmalar, genel boykot ve sokak gösterileri Şam'da bir aydan fazla etkili oldu. 1939'da siyasî beklentilere cevap verilmemesi üzerine yine Şam'da ayaklanmalar ve sokak gösterileri başladı. 1939'da II. Dünya Savaşı başladığında Şam'da Fransa'ya karşı direniş güçlendi. Fransa, Şam'daki askerî varlığını güçlendirerek hâkimiyetini pekiştirmeye çalıştı. Bu durum Şamlılar'ın tepkisini arttırdı ve Ocak 1945'te Fransa karşıtı geniş çaplı ayaklanmalar meydana geldi. 29-30 Mayıs'ta Şam havadan ve karadan bombalandı, parlamento binası dahil birçok bina hasar gördü ve 400 civarında Şamlı hayatını kaybetti. Şam'da yapılan son tahribat Fransa'nın manda yönetiminin de sonunu getirdi ve İngiltere'nin müdahalesiyle Fransa 1946 ilkbaharında Şam'ı tamamen terketti.

Şam, 1958-1961'de Mısır ve Suriye'nin birleşmesiyle oluşan Birleşik Arap Cumhuriyeti devri hariç bağımsız Suriye Arap Cumhuriyeti'nin başşehri oldu. Kasım 1970

ihtilâliyle dönemin savunma bakanı ve hava kuvvetleri kumandanı olan Hâfız Esed'in iktidarı ele geçirmesine kadar siyasî istikrarsızlıklara ve askerî ihtilâllere mâruz kaldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Şam, yoğun göç sebebiyle nüfusu hızla büyüyen ve kenar semtleri plansız gelişen bir şehir haline geldi. Savaş sonrasında 300.000'e yaklaşan nüfus 1960'ta 500.000'i geçti, 1981'de 1.112.214'ü buldu. Günümüzde ise (2009 yılı başları) nüfusun 4.500.000'i geçtiği tahmin edilmektedir. Farklı etnik ve dinî gruplardan oluşan Şam nüfusunun büyük çoğunluğu Sünnî Araplar'dan meydana gelmekle birlikte Şiîler, çeşitli mezheplere mensup hristiyanlar ve Türkler de mevcuttur. Nüfus artışına paralel olarak eski şehirdeki yoğunlaşmanın yanı sıra Şam'ın özellikle kuzeydoğusunda ve güneyinde yeni yerleşim merkezleri ve uydu kentler kuruldu. Zira şehrin bulunduğu yerdeki topografya şartları sadece kuzeydoğuya ve güneye doğru genişlemesine elverişlidir. Son genişlemelerle şehrin kapladığı alan 100 km²'yi geçti. Şehirde gelecekteki sanayi yanında (halı, ipekli ve pamuklu kumaş) cam, tekstil ve çimento sanayi de vardır.

Ülkenin en büyük ve en eski yüksek öğretim kurumu olan Şam Üniversitesi (Câmiatü Dimaşk), Osmanlı döneminde tesis edilen Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye ve Mekteb-i Hukuk'a dayalı olarak 1923'te Suriye Üniversitesi adıyla kuruldu ve 1958'de

bugünkü adını aldı. 1919'da teşkil edilen Arap İlimler Akademisi (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî), 1922'de kurulan Fransız Arap Araştırmaları Enstitüsü (Institut Français des Etudes Arabes) ve Millî Kütüphane görevini Zâhiriyye Kütüphanesi'nden 1984'te devralan Esed Kütüphanesi (Mektebetü'l-Esed el-vatanîyye) Şam'ın önde gelen ilmi kuruluşlarındandır. Ulusal müze dahil olmak üzere altı müzesi ve her yıl eylül ayında düzenlenen uluslararası fuarıyla Şam bölgenin en önemli kültür merkezlerinden biri olma özelliğini korumaktadır. Ayrıca Şam 2008 Arap kültür başşehri olarak belirlendi.

BİBLİYOGRAFYA :

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi: 1608-1619 (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 148-151; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), IX, tür.yer.; Naîmâ, *Târîh* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, IV, 1784-1824; Selâhaddin el-Müneccid, *Vülâtü Dimaşk fı 'ahdi'l-'Osmânî*, Dimaşk 1949; M. H. Laoust, *Les gouverneurs de Damas sous les mamlouks et les premiers ottomans*, Damas 1952, s. 171-248; Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus: 1723-1783*, Beirut 1966; Yûsuf el-Hakîm, *Sûriye ve'l-'ahdü'l-'Osmânî*, Beirut 1980; K. K. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus: 1708-1758*, Princeton 1980; M. Adnan Bahît, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beirut 1982; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*, Cambridge 1983; a.mlf., *Syria and the French Mandate*, Princeton 1987; J.-P. Pascual, *Damas à la fin du XVIe siècle: d'après trois actes de waqf ottomans*, Damas 1983; a.mlf. – C. Establet, *Familles et fortunes à Damas*, Damas 1994; L. S. Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries*, Stuttgart 1985; A. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 1995, tür.yer.; Franck Friès, "Tanzimat Dönemi Yönetmeliklerinin Bir Taşra Kentinin İman ve Yenilenmesi Üzerine Etiketleri: Osmanlı İmparatorluğunun Sonunda Şam" (trc. Burçak Madran), *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslararası Bir Miras* (ed. Nur Akın v.dğr.), İstanbul 1999, s. 180-189; Stefan Weber, "Bir Arap-Osmanlı Kurumunun Değişimi: 16. yy'dan 20. yy'a Kadar Şam'da Çarşı (Suq) Oluşumu" (trc. Birgül Yavuz), a.e., s. 230-237; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de Modern Osmanlı Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, Ankara 1999; W. J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan: 1591-1611* (trc. Ölkün Tansel), İstanbul 2000, s. 92-93; J. McCarthy, *Population History of the Middle East and the Balkans*, İstanbul 2002, s. 173-230; Mustafa Biyıklı, "Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XII, 730-740; R. Burns, *Damascus: A History*, London 2005; *Tax Farm Register of Damascus Province in the Seventeenth Century* (ed. N. Yuzo v.dğr.), Tokyo 2006; *Şafahât min târîhi Dimaşk* (haz. M. Adnân Bahît), London 1427/2006; Mârif Dekrân Serikü, *Dimaşk: Fetretü's-sultân 'Abdülhamid eş-şânî*, Dimaşk 2008; *en-Nedvetü'd-düvelîyye: Dimaşk fı't-târîh* (nşr. Vezâretü't-ta'îmi'l-âlf), Dimaşk 2008, I-II, tür.yer.; İbrahim Cey-

XX. yüzyılın başlarında Şam'da Sâlihiye mahallesi

lan, "Yavuz Sultan Selim'in Şam'da Yaptırdığı İlk Osmanlı Vakfı ve Vakfıyesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Konya 1986, s. 157-169; Franz Babinger, "Osmanlı Şam Valileri" (trc. Necdet Öztürk), *MİTAD*, sy. 8 (1997), s. 93-107; Ş. Tufan Buzpinar, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 2, İstanbul 1998, s. 73-89; a.mlf., "Ahmet Cevdet Paşa'nın Suriye Valiliği", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 9, İstanbul 2003, s. 37-52; Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, I/2, Elazığ 2003, s. 41-60; Mustafa Öztürk, "1675-1676 (h. 1086) Tarihli Şam Avânz-Hâne Defteri", a.e., II/2 (2004), s. 75-93; R. Hartmann, "Şam", *IA*, XI, 305-310; N. Elis-séeff, "Dimashk", *EI*² (İng.), II, 286-291; C. E. Bosworth - V. Perthes, "al-Sham", a.e., IX, 269-277.

ŞİT TUFAN BUZPINAR

□ MİMARİ. Bütün Ortaçağ şehirlerin-de olduğu gibi etrafı surlarla çevrilen ve yöneticilerin oturduğu bir iç kalesi bulunan Dimaşk (Şam) İslâmî dönemde külliye (imaret), cami, medrese, şifâhâne (bîmâristan), zâviye, sebil, çeşme, hamam, han ve konutlarla donatılmıştır. Emeviyye Camii ve çevresindeki birkaç yapı kalıntısı dışında günümüze ulaşan şehir dokusunun Türk dönemlerinde şekillendiği görülmektedir. A) Emevî Dönemi (661-750). İslâm mimarisinin ilk anıtsal örneği Halife I. Velîd'in yaptırdığı Emeviyye Camii'dir (bk. EMEVİYYE CAMİİ). Bu devirden zamanımıza kadar başka eser gelmemiştir. B) Selçuklu Dönemi (1076-1174). Selçuklu ve Atabegler devrinde Şam savunmasından su tesislerine, eğitim öğretimden şifâhanelere kadar her türlü sosyal ihtiyacın karşılandığı, zengin vakıfların kurulduğu mâmur bir belde olarak bilinir. Kale genişletilip surların yıkılan kısımları onarılmış, her biri anıtsal nitelikli burç ve kulelerle tahkim edilerek yeni kapılar açılmıştır. Cenûbî Burcu, Bâbüsselâm, Bâbülcâbiye, Bâbülferec ve Bâbüssağır, Nûreddin Mahmud Zengî tarafından yaptırılıp tezyin edilmiş, medrese ağırlıklı anıtsal şehir mimarisi cami, türbe, sebil ve çeşmelerle zenginleştirilmiştir. Bu dönemin ilk yapılarından, Emî-nüddevle Gümüştegin'e ait 514 (1120) tarihli Emîniyye Medresesi ile Emîr Mücâhidüddin'in Sâlihiye semtinde yaptırdığı Mücâhidîyye Medresesi'nin sadece birer kapısı günümüze ulaşabilmektedir. Nûreddin Mahmud Zengî'nin 549'da (1154) kurduğu bîmâristan özgün biçimiyse zamanımıza kadar geleblen en eski Selçuklu şifâhânesidir (bk. NÜREDDİN ZENGİ BÎMÂRİSTANI). Yine Nûreddin Zengî'nin eseri olan Nûriyye Medresesi 567 (1172) tarihlidir. Kla-

sik Selçuklu medreseleri planında tasarlanan yapının bir odası türbe haline getirilmiş ve Nûreddin Zengî buraya defnedilmiştir (bk. NÜREDDİN ZENGİ KÜLLİYESİ). Anıtsal giriş kapısı ve mihrabı dışındaki kısımları yenilenen Nûriyye Dârülhadisi günümüzde çocuk yurdu olarak kullanılmaktadır. Selçuklu dönemi hamamları arasında tanınan Büzûriye semtindeki Nûreddin Zengî Hamamı son yıllarda yenilenmiştir. Selçuklu devri Şam mimarisinde avlulu-eyvanlı cami ve medrese şemaları ile yapılarda görülen iki renkli taş işçiliği Zengî üslûbu diye anılmıştır. Örtü sistemlerinde tuğla malzeme tercih edilirken giriş cephelerine mukarnas kavsaralı taçkapılar yerleştirilmiş; eyvan, mihrap, sanduka gibi mimari elemanlar soyut bitki ve geometrik motifli kompozisyonlarla bezenmiştir. Yapım kitâbeleriyle iç mimarideki süsleme kuşaklarına ve özellikle ahşap malzemelere örgülü çiçekli, küfi ve nesih karakterli yazılar işlenmiştir.

C) Eyyûbî Dönemi (1174-1260). Selçuklular'la birlikte yaşayan ve ardından aynı kültürü devam ettiren Eyyûbîler, Haçlılar'la savaş halinde olmalarına rağmen Şam'daki imar faaliyetlerini kesintisiz sürdürmüşlerdir. Eyyûbî devri Şam mimarisinde ağırlıklı biçimde medrese-türbe veya medrese-mescid-türbe mekânlarından oluşan küçük ölçekli yapı grupları görülür. Kare planlı mekânlar tromp geçişli, yüksek sekizgen kasnaklı kubbe ile, dikdörtgen mekânlar tonozla örtülmüştür. Mimari tasarım, yapı tekniği ve süslemelerde Selçuklu üslûbu devam ettirilmiştir. Kale genişletilip sur ve burçlar onarılmış, şehirde mevcut anıtsal yapılara yenileri eklenmiştir. I. el-Melikü'l-Âdil'in 599'da (1202) kalenin kuzeydoğusuna inşa ettirdiği on iki burç ile Bâbüssağır, Bâbütmâ, Bâbülfereâdis, Bâbüsselâm ve Bâbülcâbiye adla-

ryla anılan kale kapıları Eyyûbîler zamanında yenilenmiş ve tezyin edilmiştir.

Camiler. Sâlihiye semtindeki Hanâbile Camii, 599 (1202) yılında Erbil Hükümdarı Muzaferüddin Gökbörü tarafından Emeviyye Camii şeması örnek alınarak yaptırılmıştır. Enine dikdörtgen planlı, üç sahnalı harimi, mukarnas kavsaralı taş mihrabı, zengin bitki ve geometrik süslemeli ahşap minberi ve revzenli pencereleriyle dikkati çeken önemli bir eserdir. Ukaybe mahallesindeki Tevbe Mescidi, el-Melikü'l-Eşref Mûsâ tarafından 631 (1233) yılında inşa edilmiştir.

Medreseler. Sâlihiye'deki 646 (1248) tarihli Kaymeriye Bîmâristanı, Emîr Seyfeddin Yûsuf el-Kaymerî'nin eseridir. Anıtsal giriş kapısı ile eyvandaki geometrik kompozisyonlu alçı süslemeleri özgündür. Yapı günümüzde de hastahane olarak kullanılmaktadır. Adını verdiği mahallede bulunan Rûkniyyetü'l-Berrâniyye Medresesi, 621-624 (1224-1227) yıllarında Eyyûbî emirlerinden Rûkneddin Menkûrs tarafından yaptırılmıştır. Küçük ölçekte ele alınan yapı, üzeri kubbe ile örtülü kare bir avlu ile önündeki mescid-dershane ve kuzeydoğusundaki türbeden oluşan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Son yıllarda restore edilerek bir de minare eklenmiştir. Medrese bugün cami şeklinde hizmet vermektedir. Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın 630 (1232-33) ve 634 (1236-37) yıllarında Sâlihiye'de dârülhadis olarak inşa ettirdiği iki medrese Eşrefiyye (Cevvâniyye ve Berrâniyye) medreseleri adıyla anılmaktadır. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kız kardeşi Râbia Hatun'un eseri olan Sâhibiyye Medresesi dört eyvanlı, avlulu Selçuklu medreseleri tarzında yapılmış, Râbia Hatun 643'te (1245) vefat edince medresenin türbeye dönüştürülen bir eyvanına defnedilmiştir. Aynı şekilde 640'ta (1242) vefat eden el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın hanımı da inşa ettirdiği Atabekiyye Medresesi'ne bitişik türbede medfundur. Bu yapıya daha sonra kare kesitli bir minare eklenmiş ve halk arasında Atabekiyye'nin bozulmuş şekli olarak Tâbetiyye adıyla bilinen bir cami haline getirilmiştir. Ayrıca Şam'da Eyyûbî devrinde yapılmış pek çok medrese mevcuttur. Bunlardan Şâmiyye (587/1191), Ferruhsah (594/1198), Ömeriyye (603/1206), Mardîniyye (610/1213), Büyük Âdiliyye (618/1221), Küçük Âdiliyye (620/1223), Rûkniyye (621-624/1224-1227), Şibliyye (623/1226'dan önce), İzzîyye (626/1229), Yağmuriyye (647/1249), Kılıcıyye (652/1254), Nâsiriyye (654/1256), Bâdirâiyye (655/1257), Bedriyye (XIII. yüz-

Şam Kalesi'nin kapılarından Bâbütmâ

